

Nederlandse zendingsgeschiedenis

Nederlandse zendingsgeschiedenis

Ontmoeting van protestantse christenen met andere
godsdiensten en geloven (1601-1917)

**Dutch Protestant mission history: Encounter
of Protestant Christians with other
religions and beliefs (1601-1917)**

Jan A.B. Jongeneel

Boekencentrum *Academic*, Zoetermeer

Bij de productie van dit boek is gebruikgemaakt van papier dat het keurmerk Forest Stewardship Council® (FSC®) draagt. Bij dit papier is het zeker dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid. Ook is het papier 100% chloor- en zwavelvrij gebleekt.

www.uitgeverijboekencentrum.nl

Boekencentrum *Academic* is een onderdeel van uitgeverij Boekencentrum

Deze uitgave is nummer 56 in de serie MISSION (Missiologisch Onderzoek in Nederland), die onder redactie staat van:

Prof.dr. M.T. Frederiks

Prof.dr. M.M. Jansen

Prof.dr. A.M. Kool

Ontwerp omslag: Christian Jongeneel

ISBN 978 90 239 7018 7

NUR 704, 712

© 2015 Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Aan de nagedachtenis van de Nederlandse predikanten, zendingsarbeiders en hun partners in kerkelijke of zendingsdienst, die in de periode vóór de opening van het Zendingshuis te Oegstgeest (1917) op weg naar, tijdens of terugkerend van hun verblijf in de niet-westerse wereld door geweld om het leven gekomen zijn:

- Mw. Maria Bastiaenszoon-Schepens (...-1629) aan de westkust van Australië
- Ds. Antonius Hambroeck (1605-61) op Formosa/Taiwan
- Ds. Petrus Mus (ca.1628-61) op Formosa/Taiwan
- Ds. Arnold van Winshem (...-1661) op Formosa/Taiwan
- Mw. Petronella Metzlar-Weppelman (1749-83) op de terugreis aan boord van het VOC-schip “Java”
- Jacob de Vroom (1841-81), UZV-zending, op Bali, Indonesië
- Petrus Rijnhart (1866-98) in Tibet
- Anthonie A. van de Loosdrecht (1885-1917), GZB-zending, in Torajaland, Indonesië

Inhoudsopgave

Voorwoord	xv
Afkortingen	xvii
1. Inleiding	1
1.1. Omschrijving en afbakening van het onderwerp	1
1.2. Periodisering: Vier tijdvakken	4
1.3. Structuur: Zes hoofdstukken	7
1.4. Primaire en secundaire bronnen	8
1.5. Bijbelvertaling en terminologie	10
1.6. Technische gegevens	13
2. Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden: Erkende Hervormde zending en tegengewerkte Hernhutter zending	15
2.1. De Republiek en haar buitenlandse politiek als context	15
2.1.1. De Republiek en de expansie van het Osmaanse Rijk	16
2.1.2. De Republiek en haar expansie in Azië, Afrika en de Nieuwe Wereld	18
2.2. Godsdienst en geloof in de Republiek	20
2.2.1. Publieke godsdienst	20
2.2.2. Individuele godsdienstvrijheid	21
2.3. Ware godsdienst, warengodsdienst en slaven als handelswaar	22
2.3.1. Ware godsdienst (confessie) en warengodsdienst (commercie)	23
2.3.2. Slavernij en slavenhandel: Afrikanen als handelswaar	25
2.4. Protestantse kerken en hun zendingswerk	26
2.4.1. Hervormde Kerk: Nationaal, provinciaal en gewestelijk	26
2.4.2. Labadisten	29
2.4.3. Hernhutters/Evangelische Broedergemeente	29
	vii

2.5.	Zendingsdenkers	31
2.5.1.	Hugo de Groot: Het christelijk geloof overal en altijd verdedigen tegen ‘heidenen’, joden, moslims en godloochenars	33
2.5.2.	Gisbertus Voetius: In oosterse landen de bekering van ‘heidenen’ en moslims, kerkplanting, en de verheerlijking van Gods genade nastreven	35
2.5.3.	Jan A. Comenius: In het licht van Jezus Christus school, kerk en staat hervormen en de talenpoort openen	38
2.5.4.	Johannes Coccejus: Struikelblokken wegnemen om de gehele volkenwereld het rijk van Christus te laten binnengaan	40
2.5.5.	Adrianus Relandus: Moslims naar het licht van het Evangelie brengen door hen eerlijk te behandelen	42
2.5.6.	Petrus Hofstede: De kudde Gods, die de ruggengraat van de bezittingen in Oost-Indië vormt, beschermen tegen ‘avondwolven’ (‘heidenen’, moslims en rooms-katholieke missionarissen)	43
2.6.	Opleiding, ordening, uitzending en begeleiding van in de Republiek voor dienst buiten Europa geselecteerde predikanten, schoolmeesters en ziekentroosters	45
2.6.1.	Universitaire opleiding voor predikanten	46
2.6.2.	Ordening en uitzending door classes en gemeenten	48
2.6.3.	Begeleiding tijdens het verblijf buiten Europa: Opzicht en tucht	49
2.7.	Zendingsliteratuur	50
2.7.1.	Normatieve zendingsstudies	51
2.7.2.	Zendingshistorische studies	51
2.7.3.	Zendingsliederen	54
2.8.	Zending in de optiek van buitenstaanders	55
2.9.	Niet-westerse aanhangers van andere godsdiensten en geloven en niet-westerse christenen in Nederland	57
2.9.1.	Doopbediening aan bekeerde ‘heidenen’ en moslims in Nederlandse protestantse kerken	58
2.9.2.	Oost-Indische christenjongeren op school in Amersfoort	60
2.9.3.	Oost-Indische theologiestudenten in Nederlandse Universiteiten	61
2.9.4.	De Armeens Apostolische Kerk te Amsterdam als partner in de wereldwijde zendingsbeweging	62
2.10.	Slotbeschouwing	63

3.	Verenigde Oost-Indische Compagnie en West-Indische Compagnie: Zending in handelsverband	67
3.1.	Ontdekkingsreizen als context	67
3.2	Verenigde Oost-Indische Compagnie en West-Indische Compagnie als context	75
3.3	Publieke godsdienst en individuele godsdienstvrijheid in Oost- en West-Indië	79
3.4	Kerken en zendingen in de VOC- en WIC-gebieden dankzij en ondanks de handel	81
	3.4.1. Hervormde Kerk	81
	3.4.2. Labadisten	84
	3.4.3. Evangelische Broedergemeente	86
3.5	Zendingsdenkers met veel ervaring in de niet-westerse wereld	87
	3.5.1. Justus Heurnius (Nederlands-Indië): Evangeliebediening onder ‘Indiërs’ ter hand nemen	87
	3.5.2. Johannes Megapolensis (Nieuw-Nederland): Door gastvrij te zijn ‘indianen’ voor Christus winnen	90
	3.5.3. Robertus Junius (Formosa): Inheemse volken pacificeren, in hun eigen taal onderwijzen en dopen	92
	3.5.4. Philippus Baldaeus (Ceylon): De afgoderij van Oost-Indiërs adequaat beschrijven en bestrijden	94
	3.5.5. François Valentijn (Nederlands-Indië): Uit de godsdienstige boeken van Oud en Nieuw Oost-Indië lessen trekken, daar hervormde kerken planten en de bijbel in laag-Maleise vertaling uitgeven	96
	3.5.6. Jan W. Kals (Suriname): Nederlanders aan hun hoofd- en wortelzonde ontdekken: Hun nalatigheid om ‘negers’ te bekeren	98
3.6.	Fragmenten uit de missionaire ontmoetingsgeschiedenis	100
	3.6.1. Evangeliebediening onder aanhangers van oorspronkelijke godsdiensten	102
	3.6.2. Evangeliebediening onder hindoes en boeddhisten	111
	3.6.3. Evangeliebediening onder Chinezen: Taoïsten, confucianisten en boeddhisten	114
	3.6.4. Evangeliebediening onder moslims	116
	3.6.5. Geen Evangeliebediening onder shintoïsten en boeddhisten in Japan	121
	3.6.6. Geen Evangeliebediening onder slaven in Elmina, Goudkust	123

3.7.	Inheems theologisch onderwijs	128
3.8.	Zending in de optiek van buitenstaanders	129
3.9.	Enkele blijvende resultaten	133
	3.9.1. Christelijke jaartelling, zondagsheiliging, pacificatie en emancipatie	134
	3.9.2. Eerste-generatie-christenen en kerkplanting	135
	3.9.3. Bijbelvertalingen, psalmberijmingen, grammatica's en woordenboeken	137
	3.9.4. Missiologische en aanverwante wetenschappelijke studies	138
3.10.	Slotbeschouwing	140
4.	Koninkrijk der Nederlanden (tot 1917): Genootschappelijke zending en kerkelijke zending	143
4.1.	Het Koninkrijk der Nederlanden en zijn koloniale beleid als context	143
4.2.	Publieke godsdienst en individuele godsdienstvrijheid	146
4.3.	Nederlandse Handelmaatschappij, het Cultuurstelsel en de ethische politiek	151
4.4.	Protestantse kerken, zendingscorporaties en bijbelgenootschappen	152
	4.4.1. Nederlandse Hervormde Kerk en andere protestantse Kerkgenootschappen	154
	4.4.2. Zendingscorporaties werkzaam binnen de Nederlandse koloniën	158
	4.4.3. Zendingscorporaties werkzaam buiten de Nederlandse koloniën	162
	4.4.4. Bijbelgenootschappen	165
4.5.	Zendingsdenkers	166
	4.5.1. Petrus Hofstede de Groot: Niet alleen 'heidenen' overzee, maar ook 'heidenen' in eigen land bekeren	168
	4.5.2. Nicolaas Beets: Slaven bevrijden en Arabische mensenhaat pareren	169
	4.5.3. Gijsbert H. Lamers: Uitgedaagd door de koloniale opdeling van Afrika (Berlijn 1884), de zending aldaar intensiveren en de islam noch onder-, noch overschatten	171
	4.5.4. Abraham Kuyper: In de wereld van de pseudo-religies kerkelijke zending bedrijven	173
	4.5.5. Josué J.P. Valetón Jr: Uitgedaagd door het Wereldparlement der Godsdiensten (Chicago 1893), Christus en de zending niet relativeren en marginaliseren, maar krachtig profileren	175

4.5.6	François E. Daubanton: Zending niet tot beschavingswerk reduceren, maar op het breken van de zondemacht en het wekken van nieuw leven richten	177
4.6.	Opleiding, ordening, uitzending en begeleiding van de voor dienst buiten Europa geselecteerde predikanten en zendingelingen	179
4.6.1.	Opleiding aan universiteiten en zendingsscholen	179
4.6.2.	Ordening en uitzending door classes, gemeenten en zendingscorporaties	183
4.6.3.	Begeleiding tijdens het verblijf buiten Europa: Opzicht en tucht	184
4.7.	Zendingliteratuur	185
4.7.1.	Zendingshistorische studies	186
4.7.2.	Normatieve zendingstudies	188
4.7.3.	Zendingliederen	192
4.8.	Zending in de optiek van buitenstaanders	194
4.9.	Niet-westerse aanhangers van andere godsdiensten en geloven en niet-westerse christenen in Nederland	198
4.9.1.	Doopbediening aan bekeerde 'heidenen' en moslims in Nederlandse protestantse kerken	198
4.9.2.	Afrikaanse christenjongeren op school in Amsterdam	199
4.9.3.	Armeens Apostolische Kerk te Amsterdam als partner in de wereldwijde zendingsbeweging	199
4.10.	Slotbeschouwing	200
5.	Nederlandse koloniën en bezittingen, China en Egypte (tot 1917): Zending in koloniaal en mondiaal verband	203
5.1.	Globalisatie en kolonisatie als context	203
5.2.	Nederlandse koloniën en bezittingen als context	208
5.3.	Publieke godsdienst en individuele godsdienstvrijheid in de Nederlandse koloniën en bezittingen	213
5.4.	Kerken en zendingen in Oost- en West-Indië dank zij en ondanks het kolonialisme	216
5.4.1.	De gevestigde hervormde kerk en andere protestantse kerken	217
5.4.2.	Evangelische Broedergemeente	221
5.4.3.	Nederlandse en andere zendingscorporaties	222
5.4.4.	Nederlands Bijbelgenootschap	223

5.5.	Zendingsdenkers met veel ervaring in de niet-westerse wereld	225
5.5.1.	Johannes Th. van der Kemp (Zuid-Afrika): Door het reddende woord van het Kruis slaven bevrijden en aan ontmenste Khoikhoi hun waardigheid teruggeven	226
5.5.2.	Joseph Kam (Nederlands-Indië): Niet met ‘ruwe heidenen en mohammedanen’ over hun dwaalleer twisten, maar hun in hun moedertaal het Evangelie bedienen	228
5.5.3.	Gerardus B. Bosch (Curaçao): Ondanks blank verzet niet-blanke kinderendopen	229
5.5.4.	Wolter R. baron van Hoëvell (Nederlands-Indië): In de zending de emancipatie van slaven, de opheffing van het Cultuurstelsel, en landhervorming als prioriteit stellen	230
5.5.5.	Hendrikadius Z. Kloekers (China): Aan door corruptie en roversbenden geplaagde Chinezen het Evangelie bedienen	233
5.5.6.	Petrus Rijnhart (Tibet): Als ‘lama uit het verre Westen’ aan lama’s en andere boeddhisten in Tibet onverschrokken het Evangelie bedienen	236
5.6.	Fragmenten uit de missionaire ontmoetingsgeschiedenis	237
5.6.1.	Evangeliebediening onder aanhangers van oorspronkelijke godsdiensten	239
5.6.2.	Evangeliebediening onder hindoes, boeddhisten en theosofen	251
5.6.3.	Evangeliebediening onder Chinezen: Taoïsten, confucianisten en boeddhisten	254
5.6.4.	Evangeliebediening onder Japanners: Shintoïsten en boeddhisten	258
5.6.5.	Evangeliebediening onder moslims	261
5.7.	Inheems theologisch onderwijs	268
5.8.	Zending in de optiek van buitenstaanders	271
5.9.	Enkele blijvende resultaten	275
5.9.1.	Beschaving en kerstening	275
5.9.2.	Christelijk onderwijs en medische zending	277
5.9.3.	Eerste-generatie-christenen en kerkplanting	280
5.9.4.	Bijbelvertalingen, liedboeken, grammatica’s en woordenboeken	282
5.9.5.	Missiologische en aanverwante wetenschappelijke studies	284
5.10.	Slotbeschouwing	288

6.	Drie eeuwen Nederlandse zending en ontmoeting in de niet-westerse wereld (1601-1917): Morfologische tussenbalans	291
6.1.	Edinburgh 1910 en Oegstgeest 1917 als mijlpalen in de zendingsgeschiedenis	292
6.2.	Van theologische naar godsdienstwetenschappelijke bestudering der godsdiensten	295
6.3.	Van godsdiensten en geloven als systemen naar de aanhangers van godsdiensten en geloven als personen	297
6.4.	Van het ontstaan van een inheemse christenheid in de niet-westerse wereld naar haar medeverantwoordelijkheid in de mondiale missionaire beweging	300
6.5.	Van ‘volkeren bekeren’ en ‘kerken planten’ naar bredere doelstellingen	303
	Bibliografie	311
1.	Basisliteratuur	311
1.1.	Bibliografieën	311
1.2.	Tijdschriften	312
1.3.	Encyclopedieën, woordenboeken en naamlijsten	312
1.4.	Handboeken	312
1.5.	Atlassen	313
1.6.	Reeksen	313
1.7.	Bronnenpublicaties	314
1.8.	Archieven	315
2.	Wereldwijd perspectief	315
2.1.	Wereldgeschiedenis	315
2.2.	Mondiale godsdienstgeschiedenis	315
2.3.	Geschiedenis van de wereldzending en de wereldkerk	316
3.	Nederland	317
3.1.	Nederlandse koloniale geschiedenis	317
3.2.	Nederlandse zendingsgeschiedenis – thuisbasis	319
3.3.	Nederlandse zendingsgeschiedenis – overzee	321
4.	Niet-westerse christenen en migrantenkerken in Nederland	325

5.	Nederlandse zendingsgeschiedenis als ontmoetingsgeschiedenis	326
5.1.	Algemeen	326
5.2.	Wereldparlement der godsdiensten (Chicago 1893)	326
5.3.	Oorspronkelijke godsdiensten ('heidendom', animisme, dynamisme, spiritisme en fetisjisme)	326
5.4.	Aziatische godsdiensten (hindoeïsme, boeddhisme, confucianisme)	327
5.5.	Islam	328

Kaarten **329**

1.	Wereldkaart	329
2.	Kaart van Nederlands-Indië/Indonesia	329

Registers **331**

Geografisch register	331
Personenregister	337
Zakenregister	347

Voorwoord

In Nederland en andere westerse landen met een protestantse traditie is zendingsgeschiedenis verweven met de geschiedenis van godsdienst en cultuur, kerk en staat. Dit handboek plaatst de Nederlandse zendingsgeschiedenis in een nieuw perspectief. Het behandelt deze namelijk als de geschiedenis van de ontmoeting met de denkwereld en de aanhangers van de niet-christelijke godsdiensten en geloven. In de periode 1601-1917 hebben Nederlandse predikanten, zendelingen en andere protestanten nagedacht over ‘heidendom’, hindoeïsme, boeddhisme, confucianisme, taoïsme, shintoïsme en islam, en al dan niet diepgaande ontmoetingen gehad met hun aanhangers in de Nederlandse koloniën en bezittingen, alsmede in andere overzeese gebieden waar zij toen verbleven.

Deze uitgave heeft een lange voorgeschiedenis. Zij bouwt voort op mijn verblijf als predikant en docent in Indonesië (1971-80), mijn werkzaamheden als docent en hoogleraar in de Universiteit Utrecht (1982-2008) en de Yale University te New Haven (2004), mijn werkbezoeken aan niet-westerse landen en mijn begeleiding van tientallen studenten en promovendi uit Europa, Azië, Afrika en Amerika bij het schrijven van doctoraalscripties en proefschriften over zeer uiteenlopende onderwerpen.

Dit boek is opgedragen aan de nagedachtenis aan acht Nederlandse protestanten die in de periode 1601-1917 door geweld om het leven kwamen op weg naar, tijdens of terugkerend van hun kerkelijk en missionair werk in de niet-westerse wereld. In de VOC-periode kwamen de volgende personen gewelddadig om: de predikantsvrouwen Maria Bastiaenzoon-Schepens en Petronella Metzlar-Weppelman stierven door oproer en amok op respectievelijk de reis naar en de tocht terug uit Oost-Indië; de predikanten Hambroeck, Mus en Van Winshem lieten het leven in de strijd tussen groepen Han Chinezen en Nederlanders over het bezit van het eiland Formosa (*BWOIP* verschaft gegevens over deze vijf personen). In de periode na de opheffing van de VOC werden drie zendelingen vermoord: De Vroom op Bali, Rijnhart in Tibet en Van de Loosdrecht in Torajaland. De moordenaar van Van de Loosdrecht bekeerde zich later tot het christendom. Mij zijn geen namen bekend van aan kerk en zending gerelateerde personen die overzee in WIC-gebieden verbleven en daar een gewelddadige dood stierven.

Ik ben dank verschuldigd aan verschillende personen die mij informatie gaven over deelonderwerpen: o.a. J. Leonard Blussé (over Taiwan), Godfried van Ommering (over Suriname) en Roger G. Tiedemann (over China). Ook ben ik veel dank verschuldigd aan collegae en vrienden die het manuscript becommentarieerden. Wijlen